

László Ferenc

AZ EMBER A KŐKORSZAKBAN

A kézíratról és közreadásáról

László Ferenc előadása az egykori Magyar Valás- és Közoktatásügyi Minisztérium által kezdeményezett, a nemzeti közművelődés színvonalát emelni hivatott Szabadtanítás-program keretében hangzott el Sepsiszentgyörgyön 1907. december 1-jén. Az előadást a Székely Nemzeti Múzeum irattárában megmaradt 24, A4-es méretű lapot tartalmazó fogalmazványból ismerjük, melynek egyes oldalait újrászámozták (1. tábla). Az első négy oldal László Ferenc jellegzetes, nagyobb betűs, „szellősebb” írása (1. tábla/2). Az 5–19. (eredeti, áthúzott számozása szerint 1–15.) oldal szövege sűrű, apró betűs, jól olvasható más írás, László Ferenc kezétől származó betoldásokkal (1. tábla/3). A 20–22. oldal és a két befejező, 23–24. (az eredeti, áthúzott számozás szerinti 16–17.) oldal ugyancsak László Ferenc keze írása. Mindez arra utal, hogy a szöveg több szakaszban íródhatott; egy részét talán diktálta László Ferenc, vagy valaki átírhatta az ő gyorsírással készült szövegét. (László Ferenc nemcsak ismerte, de tanította is a gyorsírást; az előadáshoz készült jegyzetek egy része is gyorsírással készült: 1. tábla/4.) A fogalmazvány számos javítást, betoldást tartalmaz; László egyes szövegrészeket áthelyezett, másokat kihúzott. Utóbbiak közül azokat, amelyek kiegészítik vagy érthetőbbé teszik László Ferenc szövegét, [szögletes zárójelben] a megfelelő helyre beiktattuk. Egyébként néhány apró (főleg helyesírási) javítástól, módosítástól eltekintve igyekeztünk híven visszaadni László Ferenc szövegét. Bizonyára létezett az előadásnak egy letisztázott, könnyebben követhető példánya is, azt azonban nem ismerjük. Az előadást László képes táblákkal és eredeti leletekkel szemléltette. Erre a szövegben is utal; az előadáshoz készült jegyzeteiben egyik-másik forrását is megemlíti. Az előadásban felvetett kérdésekről lásd e kötetben a dolgozathoz írott bevezetőnk: *Egy erdélyi régész az őskori világról a 20. sz. elején. Gondolatok László Ferenc Az ember a kőkorszakban c. előadásáról* (László Attila).

*

Korunk a természettudományok kora. És méltán, mert csodás vívmányaink nyomában egész életünk és gondolkodásmódunk gyökerében átformálódott.

A vegytan, természettan és technika életünk külső keretét, létünk gyakorlati oldalát változtatta meg. Közlekedési eszközeink lerontották a távolság sorompóit s az egész emberiséget szomszédainkká tették. Gépeink megkönnyítették és tetemesen tökéletesítették a munkát. Fejlett iparunk termékei az emberi életet tették kényelmesebbé. Gondolataink a villám sebes szárnyán repülnek a föld körül; a gyorsan hangzó röpke szót immár állandósítani tudjuk; a víz, szél, tűz, napfény, villám rabszolgánk lett és az emberiség házi munkáit végzi. Erőnk is sokszorososan hatványozódott: gőz- és villamos gépeinkkel, különböző robbantószerkezetekkel olyan borzasztó erőt tudunk kifejteni, mihez képest a mesebeli titánoknak erőnyilvánulásai ártatlan gyerekjátékokká törpülnek.

A természettudományok másik, látszólag kevésbé hasznos része, a csillagászat, földtan, élettan gondolkodásmódunkat, világnézetünket alakította át. Fáradtságos, olykor a mindenséget átfogó, máskor a szörszálhasogatásig menő finom vizsgálataival a fejlődés eszméjét gondolkodásunk megingathatatlan alapjává szilárdította. A kétségbevonhatatlan tények özöne alapján ma minden jelenséget, bármilyen jelentéktelennek lássék is az, úgy fogunk fel, mint az időben és térben végtelen fejlődésnek egy láncszemét.

A fejlődés eszméje azonban korántsem ment át simán az emberek gondolkodásába. Sőt, heves támadásokban volt része, mert merőben ellenkezett az emberiség régi, megrögzött világnézetével. A legújabb időkig az ember önmagának volt bálványa. Tartózkodási helyét, a földet a mindenség középpontjába helyezte s szentül meg volt győződve, hogy az egész mindenség a földért, a föld pedig az ember kedvéért van teremtvé. Példátlan önösségében a földet nem meghódított birtokának, hanem örökségének tekintette s azt hitte, hogy a természet három országa egyenesen az ő tetszésére és úri kényelmére van teremtvé. A növények és állatok egyedüli célja, hogy neki táplálékot, ruhát szolgáltatassanak, vagy hogy gyönyörködtessék és erejét, eszét, türelmét fejlesszék. A nap, hold és csillagok is egyedül az ő számára ragyognak. Az ő lelki gyönyörűségére csattog a csalogány, énekel a rigó, érette illatozik a virág. A nappalok és éjjelek

kizárólag az ő idejének célszerű beosztása kedvéért váltakoznak, az évszakok az ő termésének kifejlesztésére valók, s az évek az ő uralmának megörökítésére szolgálnak.

Mindezt az erős balítéletet, hiú ábrándokat a tudomány csak lassan és nehéz küzdelmekkel tudta elűzni. Copernicus, Kepler, Galilei a lángész és tudás minden erejével kimutatják, hogy nem a Föld a teremtés középpontja. A Föld csupán szerény kis bolygó, múlandó napszilánk abban a végtelen minden-ségben, melynek egyik középpontja a mi napunk. Világnézetünk megváltozásával olyanformán járt az ember is, mint az egyszeri paraszt, ki a világ urának álmodta magát s reggel nyomorult viskóban ébredt fel. Az elrebbent játszi álmok emléke még sokáig háborgatta az álmodozásra amúgy is hajló ember elméjét s még ma is vannak hiú képzelgők, kik nem akarják beismerni, hogy az ember törzsfája is az állatvilágból fakadt. Alsóbbrendű lényekből évmilliókra terjedő fokozatos fejlődésnek köszöni létét a teremtés koronája is. Ez a megdönthetetlen eredmény csupán azokat sérti, akik azzal tetszelegnek maguknak, hogy az emberiség bölcsőjét valami ragyogó dicsfénnel veszik körül és akik ama idilli, paradicsomi korszakra gondolnak, melyet a költők az emberiség kezdetéről álmodtak. Pedig ilyen aranykorszak sohasem volt. Az emberiség őstörténetét vizsgálva másképpen áll előttünk az ősember helyzete. Egész élete állandó küzdelem éhséggel, vadállatokkal, az időjárás viszontagságaival és legfőképpen egymással. A tudás fájának gyümölcseit csak lassanként ismerte meg. Az ember korántsem szégyellheti alacsony származását, sőt inkább dicsőségre válik, hogy állati származása dacára a természet hatalmas urává küzdötte fel magát. Ez a világnézet, amely az ember származásának ilyen természettudományos felfogásából fakad, sokkal magasztosabb és felemelőbb annál a régi világnézetnél, melynek alapja naiv költői képzelődésnél egyébnek nem tekinthető. Az ember fejlődése kezdetén tökéletlen volt, de saját erejéből folytonos előrehaladás útján tökéletesedett és tökéletesedik ma is. [Nem magasztosabb-e ez a sorsa az embernek, mint amit a régi felfogás tanít, hogy az ember halhatatlan és minden tekintetben tökéletes volt, de bűnbe süllyedt s halandóvá és tökéletlenné lett.] Az emberiség aranykora nem rég elmúlt idők emléke, hanem a jövő reménysége, amit csak késő unokáink fognak elérni.

A nagyközönség körében, honnan, honnan nem, általánosan elharapózott az a nézet, hogy a természettudományok s éppen Darwin az embernek a majmoktól való származását tanítják. Ez a felfogás téves. Az ember oly kihalt emlősformától származik, melyből nemcsak az ember, hanem oldalágképpen a ma élő emberszabású majmok is levezethetők. Az élőlények

származásfáján az emberi nem egy olyan önálló ágazat, mellyel az emberszabású majmok ága párhuzamosan haladt. Nem a majmoktól származunk tehát, de tényleg a ma élő állatok közt ők a legközelebbi rokonaink. Különben, ha tőlük származtunk volna is, abban sem volna semmi szégyellni való. Az is csak életrevalóságunknak, szellemi és testi erőink hasznos felhasználásának volna bizonyítéka.

Az ősrégészet sok tekintetben hozzájárult az ember világhelyzetének megismeréséhez. Nagymértékben befolyt arra is, hogy felfogásunk a világról s az emberről tisztultabb, világosabb legyen. Ez alkalommal éppen az emberiség legrégibb múltjával, az emberiség bölcsőkorát jelentő kőkorszakkal óhajtok foglalkozni, melynek végét itt nálunk éppen 4000 évvel ezelőtti időre tehetjük.

*

Az őskor az emberiség történetében az a hosszú időszak, melynek kezdete az ember első fellépése, vége az az idő, amikor már írott emlékek, hagyományok állnak a történetíró rendelkezésére. Ahol mi lakunk, ennek a vidéknek a történetéről egészen a Kr. e. V. századig nincsenek írott történeti forrásaink. A Kr. e. V. századot megelőző idők műveltségét csak azok az ember által használt különböző tárgyak, eszközök világosíthatják meg, melyek az őslakók sírjaiban és lakóhelyein, a föld mélyében maradtak fenn számunkra. Az ősember keze munkájának emlékei a föld mélyében elrejtve (a föld csodálatos konzerváló ereje következtében) a legtöbbször eredeti állapotukban maradtak fenn számunkra. Ezek a sokszor igénytelen, apró emlékek azok az okmányok, melyek segítségével a kutató ember bepillant az őskor homályába. Vannak az őskornak szakaszai, melyeknek képe tisztábban áll előttünk, mint a történeti idők egyik-másik időszaka. Meghamisított történeti okmányok hányszor szolgáltak fontos forrásul bizonyos történeti kérdések megfjtéséhez. Elég e tekintetben a híres, mondhatni hírhedt Csíki-Krónika példájára utalnom. Mint a történettudósok kiderítették, a középkori okleveleknek egy jó nagy része hamisítvány, s a történettudománynak egész külön ága foglalkozik a hamis oklevelek kimutatásával. Önző emberi érdek, hiúság, haszonlesés nem fér a föld által eltemetett és sok ezer esztendőn át számunkra fennmaradt őskori emlékekhez.

Forrásul szolgálnak az ember őskori életének megismeréséhez még azok az analógiák, miket a ma is élő természeti népek életmódjának, szokásainak tanulmányozásából meríthetünk. Mert tudnunk kell, hogy a történeti idő a föld minden részén még nem kezdődött meg. Afrika belsejében, a Csendes-óceán némely szigetein, a sarkvidéki tájakon élnek bizonyos népfajok, melyek még most is az emberiség

bölcsokorát élik. Eszközeiket csupán fából, kőből, csontból, növényi és állati termékekből készítik. Semmiféle fémeket nem ismernek. Műveltségük fejlődése tehát még csak a kőkorszakig jutott.

*

A legelső időben az ember összes vágó, szűrő és ütő eszközeinek legnagyobb tömegét kőből készítette s éppen ezért az emberiség legrégebb korszakát kőkorszaknak nevezzük. Ez a korszak ismét régebb és újabb kőkorszakra osztható. Az előbbiben az ember kőeszközeit és fegyvereit kagylós törésű kővekből, kizárólag *pattintgatás* által készíti. Más kővel való ütések által a kialakítani szándékolt kőből addig tördelt, pattintgatott egyes részeket, míg az a kívánt formát meg nem nyerte. Az ilyen pattintgatott kőszerszámok rajzait a III. táblán mutatom be, van közöttük kézben használt nagyobbfajta ütőszerszám, vannak nyílhegyek, török, késpengék, lándzsák. (Hogy a lándzsát, dárdát, nyílhegyet miképpen erősítették fanyélra, a 4. és 10. rajzon látható.) Az újabb, úgynevezett *csiszolt* kőkorszakban a nagyjából kialakított kőszerszámot csiszolás által tette használhatóbbá és tetszetősebbé. [Némely tudós feltételezi, hogy a régi kőkorszak előtt, még a harmadkorban megjelent az ember a földön; ez a korszak az *eolith* korszak, az emberiség hajnalkora. Ezt a kort, amennyiben egyáltalán lehet róla beszélni, az jellemzi, hogy a kőszerszámok tűz segítségével hasogatott kovából készültek.]

Hogy mennyi időt töltött be a kőkör ezen három szakasza, arra vonatkozólag természetesen biztos adataink nem lehetnek. Tény az, hogy a régi kőkorszak egymagában nagyobb időt ölel fel, mint az annak letűnté óta elmúlt összes korszakok egészen napjainkig. Egy francia tudós a föld rétegeinek kialakulásához szükséges időt véve a számítás alapjául, a régi kőkorszak idejét 222 000 évre számítja, az új kőkört 6400 évre. Mindez csak hozzávetés. 100 000 esztendő bátran el is hagyhatunk, mégis kitűnik, hogy az ember milyen lassan haladt előre a művelődésben.

Az *újabb kőkörben* az embert magas műveltségű lénynak kell tekintenünk az előbbihez képest. A *régibb kőkorszak* embere nem ismeri a földművelést, állattenyésztést. [Az állat reá nézve csak zsákmány, de nem segítő eszköz, nincs ipara, mert nem nevezhetjük iparnak azt a durva munkát, hogy a természet adta kővön ütéssel változást okoz.] Lakása a hegyek barlangja, a folyampart félig kivájt ürege, s csak a korszak vége felé a földbe vájt verem. Az *újabb kőkörben* már az építkezés is megindul. Épülnek félig földbe vájt, méhkas alakú kunyhók, hegyoldalakon, magaslatocon egész falvak. A tavak felett megjelennek a cölöpépítmények [s ezek mintájára épülnek a szárazföldön is falábra rakott építmények, hogy egymás ellen, s a vadállatok ellen védve legyenek]. Megismeri

az agyag használhatóságát. Készít belőle agyagedényeket. Kiégeti előbb szabad tűznél, majd pedig égető kemencében. [Agyagedényeit fazekaskorong nélkül, bizonyos szerszámok segítségével, szabad kézzel alakítja és díszíti.] Ismeri a szövést és fonást mint házi ipart. Űzi a vadászatot és halászatot. Pásztorlásában segítő társa a kutya. Megszelidít számos háziállatot. Hozzákezd a földműveléshez, termel búzát, árpat és lent. Ruházatul használ az állati bőrökön kívül gyapjú és vászon készítményeket is. Ismeri a tűz használatát, táplálékait nemcsak süti, hanem főzi is. Halottait égetetlenül temeti el, guggoló helyzetben oldalra fektetve, ékszerekkel feldíszítve. Telerakja sírjaikat szerszámokkal, házi eszközökkel, étellel, itallal, mikből kiteszik, hogy a túlvilágról már sejtelve volt.

A kőkör itt nálunk a Kr. e. III. évezred legvégén [tehát éppen 4000 évvel ezelőtt] ér véget. Ekkor ismeri meg az ember az első fémeket, mit eszközei készítésére felhasznál, a *rezet*, s kezdetét veszi a rézkorszak. Tart ez 500–600 esztendeig, a Kr. e. II. évezred közepéig. Attól kezdve fém eszközeit részben kovácsolás, részben öntés útján, réznek és ónnak ötvözetéből, *bronzból* készíti. A Kr. e. X. század folyamán ismeri meg az ember a vasat. Innen kezdve napjainkig tart a *vaskör* [melynek első szakaszát a X. századtól az V. századig Hallstatt-szakasznak, második szakaszát pedig La Tène-szakasznak hívják. Ez utóbbi szakasz zárja be hazánkban az őskört, minthogy ezen korszak uralkodása idejéből vannak már a görög íróknál hazánk területéről történelmi tudósítások is.]

A réz-, bronz- és vaskörben az ember életmódjában, szokásaiban nagy változás áll be. Bár még megvannak a régi nyomok, használ kőszerszámokat is, az emberiség képe óriásit változik. Kialakulnak a különböző iparágak, megindul a kereskedelem, s nyomában a jólét. Felébred a gazdagság utáni vágy, s ez űzi, hajtja az emberiséget magasabb célok, tettek megvalósítására.

Még nagyobb lett az átalakulás az őskör elmúltával. Az emberi ész csodálatos ereje megteremtette az első írást, melynek jegyeit más is elolvashatta, megérthette. A gondolatoknak, érzelmeknek, az akaratnak az írásjelekben hatalmas kifejezője támadt. Segítségével a távolabb lakók is megérthették egymást, közölhették újabb felfedezéseiket, találmányaikat, s ezzel a művelődésnek szélesebb körben való terjesztése biztosítva lett. Az emberiség műveltségének előbbre vitelében semmiféle régi és újabbkori találmánynak nem volt és nem lehetett olyan nagy arányú szerepe, mint aminő az írás feltalálása volt. Az emberiség őskorát végigtekintve kétségtelenül megállapítható a szünet nélküli fokozatos haladás. A fejlődés örök törvénye uralkodott az emberiségen, létének legelső percétől kezdve. Ez a fejlődési törvény felismerhető

a történeti ember életén is, uralkodik ma is. Sem emberek, sem intézmények ezt az örök törvényt megváltoztatni nem tudják. A múltak példájából levont tanulság bizonyossá tesz bennünket afelől, hogy a haladás, a fejlődés törvénye fog uralkodni a jövőben is, s ez megszerzi számunkra mindazt, ami most csak reményeinkben él.

*

Magyarország területéről még eddig a régibb (paleolith) kőkorszakból semminemű emléket nem ismerünk. Annál nagyobb számban találhatóak Európa más országaiban. A kőkorszak legrégebb emlékei azok a mandula alakú nagy kőszerszámok, melyek a diluviumban élt mamut, barlangi medve és rősszarvas csontjaival együtt barlangokban találtak. A tudományban ezek a silexeknek nevezett szerszámok csak durván vannak kinagyolva, de az emberi kéz nyomai határozottan felismerhetők rajtuk. Az ilyen kőszerszámok egy része nem vagdalással, vagyis ütéssel, hanem a tűzön való repesztés, széthasadozás segítségével készült. Az ilyen kőszerszámok környezetében semminemű más emberi nyomra nem akadtak, s éppen ezért kérdéses, hogy emberi eredetűek-e. Ezeknek tekintetbe vételével állították fel a kőkor legelső időszakául az eolith-korszakot, ami magyarul hajnalkort jelent. Ha feltételezzük, hogy ezek a silexek nem természetes alakulatok, hanem szerszámok, továbbá hogy mesterséges tűznek voltak kitéve, akkor a harmadkorban már oly embereknek kellett élniük, kikben már határozottan megvolt az a két kiváltságos tehetség, a találékonyság és kezűgyesség, melynek az emberiség az uralmát a földön köszönheti. Valójában lángelmével kellett bírnia, akiben először villant meg a mesterséges tűzgyújtásnak az eszméje, s aki az eszmét gyakorlatilag is megvalósította. Az értelem élességére nézve egy ily Prometheus semmiképpen sem áll hátrább a történelmi idők legélesebb elméinél. A mai kor embere alig is tudja elképzelni azt az állapotot, amikor az ember tűz nélkül élt. A tűzgerjesztés mesterségének feltalálásával lehetségessé vált az elejtett vadak húsának megsütése. Addig a húsféléket is csak nyersen eheték.

Barlangok, földalatti természetes üregek voltak az emberek legősibb lakásai. A barlangok belsejében azóta kihalt emlősök (barlangi medve, őstulok, barlangi hiéna, barlangi oroszlán, ősszarvas és más állatok) csontjaival együtt találhatók emberi csontok és durván megmunkált kőszerszámok. A régibb kőkorszak emberének fő foglalkozása a halászat és vadászat volt. Nem ismerte a földművelést, s házi állatai is teljesen hiányoztak. A nagy mennyiségben található iramszarvas-maradványok arra mutatnak, hogy a növényi eledelen kívül ennek az állatnak a húsa volt a barlanglakók legfőbb élelmi cikke.

Maradtak fenn a régibb kőkorszakból óriási kőépítmények is. Három vagy négy hatalmas szikladarabra ráfektettek egy óriási sziklalapot. Angolországban, hegyeikre állított óriási sziklatömbök nagy kört formálnak, felül pedig minden sziklapár rájuk helyezett lapos szikla által össze van kötve. Vannak ilyen módon beboltozott sziklafolyosók is. Különböző vidékeken más és más néven nevezik ezeket. Alig tudjuk elképzelni, hogy az ősember milyen úton-módon tudta ezeket a kőépítményeket egymásra illeszteni. A legtöbb közülük temetkező helyül szolgált, de szolgálhattak lakóhelyül is.

Az újabb (neolith) kőkornak éppen olyan nagy jelentőségű találmánya az agyagedények készítésének feltalálása, mint amilyen a régibb kőkorszakban a tűz gerjesztésének feltalálása volt. A Társaság-szigeteken egy óceáni utazó még százötven évvel ezelőtt is oly népre talált, mely – bár más tekintetben a műveltségnek elég magas fokán állott – az agyagedényeket s a főzést nem ismerte. A húst csak sütni tudták s nagy volt csodálkozásuk, midőn látták, hogy a látogatók agyagedényekben vizet forralnak.

A kőkorszakbeli agyagedények fala legtöbbször nagyon vastag. Az agyagba homokot, polyvát, szalmát kevertek, később vékonyabb falú és finom anyagú edényeket is készítettek, de mindannyi korong használata nélkül, szabad kézzel készült. A kiegészítést eleinte szabad tűznél, később égető kemencékben végezték. Az edények alakja nem nagyon változatos. Díszítésül karcolatokat, ujjbenyomásokat alkalmaztak. Mély karcolatokat csonthamuból készített péppel is kitöltöttek, ami megszáradván az edény felületén fehér színű rajzokban tűnt ki. Ezek az ún. mészbetétes edények. Legjellemzőbbek a kőkorbeli edények közül a talpcsöves edények. Ezek belül üres, magas talpcsövből kiemelkedő tányérok. A tányér átmérője ugyanakkora, mint a talpcső magassága. Wosinszky vélekedése szerint áldozati edények, melyek a halotti szertartásnál hozott áldozatokat tartalmazták.

Egyéb díszítési módokon kívül ismerték az edények festését is. A Dunántúl néhány pontján, Alsófehér vármegyében Pókafalván és Oláhbagáton találtak festett edénytöredékeket, melyek az ó-hellén, a trójai és az Ázsia különböző vidékeiről előkerült festett edényekhez sok tekintetben hasonlatosak. Az említett magyarországi őstelepeken talált festett edényeket mind számban, mind díszesebb kivitelben messze felülmúlják az erődi Tyiszk-hegyi őstelepen nemrég napfényre jutott festett edények, melyek közül néhányat ép állapotban sikerült a földből kiemelni, soknak darabjait pedig egész edénnyé lehetett összeállítani. Az erődi leletekből néhány darabot előadás után be fogok mutatni.

Minden őskori telepen nagyon gyakoriak az agyagyöngyök, orsógombok, a korong és henger

alakú hálonehezékek, a vastag agyagkarikák, melyekre edényeket állítottak, továbbá az átlukasztott agyagkúpok és gúlák. Ez utóbbiakat sokan háló- és szövőszék-nehezékeknek, mások nyárstartóknak gondolták. Legvalószínűbb, hogy a tűzélesztési szertartásokhoz tartozó kultusztárgyak. Erre mutat, hogy néhány telepen a tűzpad körül, körben voltak felállítva s belső oldalukon füst és korom nyomai voltak észrevehetőek. Majd minden példányon rajta van az X-alakú ferde kereszt, mely a tűz élesztése céljából összedörzsölt két fahasáb képe. Az asztalon elhelyezett agyagedényeken kívül a IV. táblán is bemutatok néhány jellemző kőkorszakbeli agyagedényt. A közepe magas edény talpcsöves edény.

Az ősember, elhagyva a sötét, nedves barlanglakást, olyan helyet választott magának lakóhelyül, ahol vadállatok és ellenségei támadásának kevésbé volt kitéve, s ahol táplálékát könnyen megszerezte. Éppen ezért vizek mentén, meredek dombok hátán kaptár alakú üreget ástak a földbe s felül ágfonásból készült fedéllel látták el. A földalatti lakásba való le- és felszállás csak fából vagy hánccsokból készült hágcsókon történhetett. A földalatti lakások kényelmetlensége és szűk volta arra tanította az őseembert, hogy félig földbe mélyített kunyhót készítsen faágból, s azt agyaggal betapassza. A tüzelés következtében megkeményedett és téglává kiégett agyagtapaszkokból minden őstelepen szekérszámra lehet összegyűjteni. A tapasztokon mutatkozó bemélyedések az ágfonás hű lenyomatai. Az ősember ujjlenyomatát is megtalálták egy ilyen agyagtapaszon. A kőkorszak legvégén tavak fölé cölöpépítményeket is emeltek. Ezek a mai faházakhoz hasonló építmények a szárazfölddel felhúzóható híddal voltak összekapcsolva. A tófenéken az ún. konyhahulladék-halmokban összegyűlt sokféle elromlott eszköz, szerszám, használati tárgy az ősember életmódjáról sok tekintetben tájékoztat. Nálunk is találhatók szárazföldi cölöpépítmények, melyeket a régi kunyhók helyére dombokon építettek, hogy ellenségeik támadásától védve legyenek. Olaszországban terramareknak hívják az ilyen halmokat, melyek hamurétegek által egymástól elválasztott konyhahulladék- és törmelékrétegből alakultak.

A kőkorszaki emberi lakásokról két táblát mutatok be. Az I. számú a barlanglakó ősember lakásának környékét tünteti fel. A barlang bejáratjában áll a gyermeket féltő nő. A barlangi medvével küzd a férfi. A barlang előtt balról botra erősített agancsok az ősi családi címernek megfelelő szimbólumot jelképeznek; jobbról néhány mamut és őstulok rohan elő. A II. számú tábla balra fent a lengyeli őstelepről egy félgömb idomú ásott földalatti lakást, alul pedig a kézdimartonfalvi egyik őskori telepről kiásott és pontosan felvett, méhkas alakú földalatti kettős lakás

képét mutatja. Jobbról, ugyanezen a táblán a svájci nagyszámú cölöpépítmények egyikének rekonstruált képe látható.

A kőszerszámokat szabad kézből, állatszíjra kötözve, vagy fából készült nyélre erősítve használták. Lapos kővésőket nyéllyukkal ellátott szarvasagancs darabba is foglaltak. A kemény kőszerszámok nyéllyukát nagy fáradsággal, fémesszközök nélkül, csont-, fa- vagy nádhengerrel készítették olyan készüléken, melyen a fúrószerszámot zsinórral gyors forgásba hozták s a mélyülő fúrásba nedves kvarchomokot hintettek. Új-Guineában a bennszülöttek ma is ily módon fúrják ki kőbaltáikat. A kiállított kőbalták egyikén jól látható a megkezdett fúrás, melyet valami okból abbahagytak. A kifúrt lyukból kikerült henger alakú kőmag őskori telepeken gyakran található. Kőből, csiszolás útján készültek a vésők, parittyakövek, buzogányok, csákányok, fejszék és kalapácsok.

Különböző célokra felhasználták a csontot és szarvasagancsot is. Hasogatás, fűrészelés és csiszolás útján készítették csont árákat, tűket, hatalmas töröket, halászó horgot és szigonyt is. Simító eszközül is csontot használtak, és pedig nemcsak a bőr kidolgozásánál, hanem az edénysimításnál is. Az erősi őstelepről egy csinos, finomra csiszolt csontkanál is előkerült, melynek nyelét bőrsimító eszközül is használták. Szarvasagancsból baltákat, vésőtokokat, szűrőeszközöket, lándzsacsúcsokat, szerszámnyeleket készítettek. Különböző állatok lábszárcsontjából korcsolyát is készítettek, melyek két végükön igen gyakran át vannak fúrva, hogy szíjjal a lábra lehessen illeszteni. Kőkorszakbeli őseink tehát már a sporthoz is értettek. Valószínű azonban, hogy ezeket a korcsolyákat nem pusztán kedvtelésből, hanem téli vadászat alkalmával, gyakorlati szükségből használták. A csontból készült eszközök néhány darabját a III. tábla alsó felén néhány rajzban, a Székely Nemzeti Múzeum anyagából pedig az állványra erősített egyik táblán mutatom be. A mellette levő táblára réz- és bronzkori tárgyakat helyeztem el.

A kőkorszak második felében az ősember élete bizonyos fokig társadalmilag már szervezve volt s a munkafelosztás is életbe lépett. A nő segítő társa, jobb keze volt a férfinak. A nehezebb külső munkát bizonyára a férfi végezte, ő védte a családot, kereste meg a család élelmét halászat, vadászat, állattenyésztés és a föld művelése útján. Hogy a földműveléssel is foglalkoztak, bizonyítják azok a különféle gabonaneműek, mik sírleletekből kerültek napvilágra. Földművelő eszközeiket fából készíthették, mert még eddig semminemű nyomukra nem akadnak. A nő a lakáshoz volt kötve, már gyermekeinek gondozása végett is. Ő végezte a tűz állandó élesztését, a varrás, fonás, szövés és a konyhai teendőik munkáját. A szülői szeretet

megnyilvánulását kell látnunk azokban az agyagból készült apró játékokban, állatalakokban, edényekben, melyekkel a szülők gyermekeiknek örömet szerezni igyekeztek. Néhány darab ilyen gyermekjátékot az erődsi telepről is bemutatathatok.

A családi élet nemes érzelmei megnyilvánulnak a temetkezési szokásokban is. Halottaik mellé rakják annak – úgy szólva – egész vagyonát: kőbaltákat, edényeket s egyéb tárgyakat, melyek a hátramaradottak előtt nagy értéket képviseltek. Gondoskodtak arról, hogy elköltözött halottjuk a feltámadás után semmi- ben ne szenvedjen hiányt. A fegyvereken, eszközökön kívül az edényeket növényi és állati eledellekkel töltik meg. Ezeket a tiszteletreméltó családi érzelme- ket magas értékűeknek kell tekintenünk, melyekhez a hiúság egyáltalában hozzá nem férközhett, mint ma, amikor a sokba kerülő, díszes emlékkövek, mi- ket a halottak sírja felé emelnek s a temetkezési nagy pompa nem egyszer csupán a hiúság szimbólumai. A halott eltemetése eleinte barlangokba, sziklaüregek- be történt. Később földbe ásott gödrökbe temették el, éspedig olyan módon, hogy a halott összezsugo- rítva, fekvő vagy guggoló helyzetben hantoltatott el. Ilyen guggoló, zsugorított helyzetű csontváz került elő a Váradi József utca felső részén végzett uteszállí- tási munkálatoknál az egyik jobboldali telken.

Az elejtett állatnak nem csupán húsát, zsíráját hasz- nálják fel élelemül. Készítenek a bőrökből ruhát, a csontokból tűket, árákat, kalapácsot, simítókat, fegyvereket és más tárgyakat. Az állatbőrök kidolgo- zására használtak kőből készült vakarókat, simítókat is. Néhány lelet bizonyítja, hogy a szíjjakkal összefü- zött ruhákon kívül növényi anyagokból készült szö- vött ruhákat is használtak.

Mint ma, a kőkorból is a hiúság vezette az embert, hogy nem elégedve testének természetes szépségével, azt mesterségesen is igyekezett fokozni. Bámulatos az a találékonyság, amit az ősember, s természetesen el- sősorban a gyöngébb női nem, az ékszerül felhasznál- ható anyagok megválasztásában kifejtett. Amint az V. táblán látható, készítettek agyagból gyöngyöket, amiket szíjra vagy hánásra fűzve a nyakon, karon és fejen hordoztak. Kifűrták a csigaházat, kagylóhéjat, a vadkanagyart, különböző állatok apró csontjait s azokat vagy egyenként, vagy felfűzve többet együtt a test különböző helyeire helyezték el. Csak termé- szetes, hogy mesterségesen is készítettek az emberi testen olyan nyugovóhelyeket, ahová ékszereket he- lyezhettek el. Kifűrták a gyermek fülét, orrcimpáját, esetleg ajkait is, hogy ezekre a helyekre ékszereket helyezhessenek el. S mindezen nincs mit csodálkoz- nunk, hiszen a ma élő természeti népek is ugyanezt cselekszik, sőt, ez a kőkorszaki divat még a mi civiliz- ált társadalmunkra is fennmaradt. Aztán még merje

valaki mondani, hogy a divat évről évre, sőt – amit elég gyakran hallunk – szinte napról napra változik. Kagylóhéjból kicsiszolt karikákat, gyöngyfűzéseket nemcsak karperecnek, hanem a lábfej felett lábpe- recnek is használtak. [Ezek a lábra helyezett lábpe- recnek szintén emlékeztetnek bizonyos körökben ma is meglevő divatra.] A karpereceket, mint a sírletek bizonyítják, nem az alkarra, hanem közvetlenül a kö- nyök felett a felkarra helyezték.

Arra vonatkozólag, hogy az ősember testét festet- te vagy tetoválta, szintén vannak Erődsről is adatai- nk. [A ma élő természeti népek e nemű szokásait ismerjük, föl kell tételeznünk, hogy a test díszítésére, feltűnőbbé tételére ezt is gyakorolták.] Biró Lajos, a híres új-guineai utazó és kiváló tudós mondja egyik előadásában: „Mint ahogy a fehér asszony nem elég fehér magának és fehéríti magát, úgy a vörös-barna pápua sem elég vörös magának; fürdés után bekeni magát illatos olajjal, azután pedig vörös föld porát hinti testére, hogy az még vörösebb legyen. [Az ős- ember is, ha a tetoválást nem is, de a bőr festését min- denesetre gyakorolta.]

Az ősember szép iránti érzelme nem csupán saját teste felcícomázásában nyilvánult meg. Vannak arra nézve is adataink, hogy a rajzolásnak, festésnek, szob- rászatnak legősibb gyökérszámai a kőkorszakig lenyúl- nak. Mondhatni, hogy amint a vallási érzelme, úgy a művészeteket megteremtő esztétikai érzelme is az emberi nemmel egyidősek. A művészetek ősi emlé- keit látjuk a kőkorszaki agyagedények primitív díszí- tésében, az agyagból formált s háziállatokat utánzó gyermekjátékokban. Mindezeknél jelentősebbek a kőbe vagy különböző csontszerszámokba köeszköz- zel bekarcolt rajzolatok, melyek közül néhány máso- latot a VI. képen mutatok be. A Tengeri-Alpokban a turisták figyelmét régóta felkeltették a sziklába kő- szerszámmal bevéssett különös, primitív rajzok. Egy angol tudós néhány ezer ilyen rajzot gyűjtött össze. A felső sorban az 1. kép fegyveres férfit, a 2. valami címert, a 3. fegyvert, az 5. agancsos állatokat, a 6. a szántást ábrázolja. Férfiak ökrök által vont ekével szántanak. Az 5. képen felül két szarvasfej van; alsó része, hogy mit ábrázol, még megoldatlan. Alább egy csontba véssett hal és egy kőszáli kecske képe látható. Szintén művészinek mondható a 9. számmal jelölt következő kép, mely egy átlukasztott ruhaösszefogó csontot ábrázol víziló-rajzokkal. A 10. számú mamut- agyardarabon egy ember, kígyó és lófej rajza vehető ki. Végül a jobb oldali alsó kép sziklába bekarcolva egy mamut rajzát tartotta fenn számunkra.

*

Befejezésül éppen csak utalni akarok a Három- szék megyei őskori telepekre. Néhányat előadásom folyamán is említettem. Alig van Magyarországnak e

tekintetben gazdagabb vidéke, mint Háromszék vármegye. Nincs község, melynek határából az őskor, római kor és népvándorlaskor valamelyikének emlékei a föld mélyéből napfényre ne kerülnének. Sőt, egyik-másik telepen mindhárom időszak emberi telepeinek egymás fölé települt nyomait is ki lehet mutatni. Arra mutat ez, hogy a vármegye területe bőven nyújtotta mindazt a táplálékot, védelmet, ami az ember létfeltételeit biztosította.

Városunk belső területén is akadunk az ősember nyomaira. A most megnyílt Gernád utca homokjából egy három köblös gabonatartó nagy agyagedény, a polgári iskola telkéről apró edények, a Borvíz utca egyik telkéről görög és római ezüst érmek kerültek elő. A Váradi József utcai zsugorított csontvázakról már tettem említést. Az Őrkő tetejéről nagyszámú kő-, csont- és bronzeszközt szállítottak az ötvenes években külföldi múzeumokba. A Székely Nemzeti Múzeumban későbbi szorgos kutatásokból csak néhány tárgyat helyezhettünk el. A sugási út melléki Gémvára s a vele átellenben lévő domb szintén őskori telep volt, honnan a Szépmező felé messze el lehetett látni anélkül, hogy az ott megtelepedettek lakóhelyét könnyen ki lehetett volna kémlelni.

Az Olt túlsó, meredek partja le Kilyénig és még tovább, felfelé egész Gidófalváig az őskori telepeknek összefüggő láncolatait tünteti fel. A besenyői Bábolna-árok és Kistelek nevű határrész telepei már régóta ismeretesek a kutatók előtt. Zágonban a Cseremás nevű erdőrészben egy 85 darabból álló bronzleletet találtak, melyből a község adományából 52 darab került múzeumunkba. Ugyanitt, a Metehegyben egy másik alkalommal 42 darabot találtak. Sajnos ebből a leletből csak néhány darab van múzeumunkban. De így rendre felsorolhatnám Háromszék vármegye majdnem minden községét.

Legutóbb október hó elején az erőrdi Tiszk-hegyi őstelepen végeztünk rendszeres kutatásokat. A Tiszk-hegy Erőrdtől északkeleti irányban, a falutól 20 percnyi távolságra van. A dombnak a falu szintje felett 40 m magasságban fekvő kör alakú fennsíkján mindenütt lehet őskori nyomokra akadni. Csak Zsigmond lelkész úr támogatása mellett a domb ÉNy-i részén kezdtük meg a feltárást. 28 m hosszúságban s 4–5 m szélességben, a martvonallal párhuzamosan 3–4 méter mélységig ástuk le a földet. Az emberi nyomok még ebben a mélységben sem szűnnek meg. A további ásatások fogják kideríteni a kultúrréteg legalsó szintjét. A sárgás- és alább fekete színű, téglá-, szén- és edénytörmelékkel telített televényföld alatt, 1,30 m átlagos mélységben kezdődik a 40 cm vastag felső égett agyagréteg, melyben festett és festetlen agyagedény darabokat nagy számmal lehet találni. Egy zöldes- és egy sárgás színű, hamut

bőven tartalmazó réteg alatt, 2,50 m mélységben kezdődik a második égett agyagréteg; vastagsága 30 cm-re tehető. Az ebben található edénytöredékek festése magasabb technikára mutat. Alatta is, felette is egy összefüggő, 2 cm vastag szénréteg vonul el vízszintes irányban még azon a helyen is, hol a közbeeső égett agyagréteg megszakad. Alább megint zöldes színű, hamuval, csonttal, téglával, edénytöredékekkel, kagyló- és csigahéjjal tarkított, felforgatott földréteg következik egészen 4 m mélységig, ameddig a feltárás történt. Ebben a legalsó rétegben három helyen kissé ferde irányban haladó, hengeres nyílásra akadunk, amik a földbe vert cölöpök üregei lehetnek. Földalatti, vagy földbe mélyített, oldalt és fenn ágfonással behúzott és agyaggal vastagon megtapasztott lakás nyoma a felső égett agyagrétegben három helyen, az alsó rétegben egy helyen voltak láthatók. Legjellemzőbb a felső rétegben talált, 2 m átmérőjű égetőkemence, mely összeomlva telestele volt már kiégetett festett és festetlen agyagedényekkel. Erről a pontról tizenöt-nél több edényt szedtünk össze, köztük négyet teljesen épen. De az összeomlottakat is össze lehetett állítani. A lakások körül nagy számban találhatók a cölöplakás oldalfalából eredő, a vesszőfonás mélyedéseit feltűntető kiégett sártapaszs darabok.

Az edényekül használt cseréptárgyakon kívül néhány gyermekjáték edénykét és két, agyagból készült állatalakot is találtunk. Nagy számban kerültek elő feltört állati csontok, szarvdarabok. A csontból készült eszközök között van néhány darab csontár, fúróeszköz, kés, vakaró, egy lándzsa formájú kihegyezett csont, melyet fanyélre lehetett erősíteni, továbbá egy a mai vasmacskára emlékeztető szerszám, mely valószínűleg halászó szerszám volt [s egyben horogul és szigonyul lehetett használni]. Faragott vagy csiszolt kőeszköz eddig még egy sem került elő. A sütésnél, melegítésnél a tűz körül használt lapos kő nagy számmal feküdt a tűzpadok körül.

Fém tárgyat csak egyet találtunk, egy vörösréz árat. Ha tudjuk, hogy a kőkorszak végén az ember már megismerte a vörösréz s belőle egyszerűbb eszközöket is készített, egybevetve a telepen talált különböző használati tárgyakat, magának a telepnek s a rétegeknek kialakulását, a Tiszk-hegyi őstelepet kőkorszaki telepnek kell tekintenünk. A további ásatások fogják eldönteni, hogy ez a feltevésünk a talált rétegek mindegyikére alkalmazható-e?

*

Még csak néhány szó! A tudományok közül egy sem lehet az emberre nézve annyira fontos, mint az, mely az emberrel foglalkozik. Már a görög bölcs is azt tanította, hogy ismerd meg önmagad. A régiségtudomány is az emberrel foglalkozik, alapjait mégiscsak a természettudományok fellendülése nyomán támadt

újabb vizsgálódások vetették meg. Broca Pál, az ember tan nagy mestere mondja: olyanformán nőtt fel az emberiség hosszú évszázadokon át, mint a gyermek, ki kezdetben önmagával alig törődik s csak a rajta kívül eső tárgyakra kíváncsi, később pedig önmagával annyira eltelik, hogy csak önmagát bámulja anélkül, hogy fáradságot venne önmagát is vizsgálgatni. Mindent látott, mindent vizsgált, mindenről okoskodott, kivéven a saját lényének természetéről. Ilyen az ismereteknek a menete az emberiségben is. Az emberiség előbb már mindent tanulmányozott, mielőtt saját természetének kifürkészésére gondolt volna. Az emberiség jóval még a művelődés hajnalhasadása előtt, nem akarván származására emlékezni, azt kezdte hinni, hogy neki nem is

volt gyermekkor, hogy mindjárt teljes erejében és teljes dicsőségében jött a földre. Annyira megrögződött ebben a hitében, hogy méltóságán alulinak tartotta saját magának gyermekkorával, a régiségtudománnyal foglalkozni. Amint jóleső érzéssel tölt el felnőttébb korunkban a gyermeki évek emlékeit felelevenítve a múltakra emlékezni, az emberiség gyermekkorára való visszaemlékezés is csak lelki épülésünkre szolgálhat. Segítségével önmagunkat s a hazai földet ismerjük meg s nyomában a hazaszeretet érzése fakad.

Ha sikerült az ősi múlt porladó és pusztuló emlékei iránt való érdeklődést előadásommal csak parányi mértékben is felkelteni, igénytelen munkámmal teljes mértékben meg vagyok elégedve.

Omul în epoca pietrei

(Rezumat)

Lucrarea publicată aici a fost prezentată sub forma unei prelegeri, în anul 1907. Textul s-a păstrat în arhiva Muzeului Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe sub formă de concept, cuprinzând 24 pagini format A4. Textul conține numeroase corecturi, ștersături și intercalări. Unele pasaje suprimate de Ferenc László au fost totuși păstrate în textul publicat aici, fiind puse între paranteze drepte.

Lucrarea lui Ferenc László debutează cu evocarea progreselor făcute de științele naturii și a impactului acestora asupra științelor despre om, inclusiv asupra arheologiei preistorice. Discută originea omului în spirit evoluționist, evidențiază importanța marilor invenții făcute de înaintașii noștri de-a lungul preistoriei, începând cu domesticirea focului, continuând cu agricultura, olăritul, metalurgia etc. și terminând cu scrierea, ce marchează începutul vremurilor „istorice”. Prezintă, pe scurt, nu numai cultura materială a epocilor preistorice, în special a neoliticului, ci și aspecte ale vieții cotidiene, ale comportamentului și spiritualității, apelând, în acest scop, și la paralele etnografice.

Despre lucrarea lui Ferenc László vezi, mai pe larg, studiul nostru introductiv în acest volum (*Un arheolog ardelean despre lumea preistorică la începutul secolului XX. Gânduri despre prelegerea lui Ferenc László, Omul în epoca pietrei*).

Man in Stone Age

(Abstract)

The paper published below was presented as a lecture, in 1907. The text was kept in the archives of Székely National Museum in Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe) under the form of a draft, comprising 24 A4 pages. The text contains numerous reviews, erasures and intercalations. Some passages crossed out by Ferenc László were nevertheless preserved in the text published below, being put between square brackets.

Ferenc László's paper commences by mentioning of the progress registered by natural sciences and their impact on the human sciences, including on prehistoric archaeology. It discusses the origin of man from evolutionist perspective, stresses the importance of great inventions made by our ancestors throughout prehistory, starting with the domestication and production of fire, continuing with agriculture, pottery, metalurgy etc., and ending with writing, which marks the beginning of "historic" times. It presents, shortly, the material culture of prehistoric ages, especially of the Neolithic, as well as aspects of daily life, of behavior, art and religion, resorting, for these purposes, to ethnographic parallels too.

For further information about Ferenc László's paper, see our introductory study in this volume (*A Transylvanian archaeologist about the prehistoric world at the beginning of the 20th century. Thoughts about Ferenc László's paper, Man in Stone Age*).

Az ember a kőkorszakban.
- Feltalálás. -

Sept. 1907. December 1 - en.

Kinlofton

1

Siinä on töttönnettävissä kivenkallia ja löy-
löni olleelluina ei joku näy riittävästi haministoin.
Sä töttönnettävissä on myös kalliin ään ja for-
malogin ja hamin olleelluina kumutata näköä.

~~Sal.~~ Snow combes ended, hives, etc.
hasentosis, more for a field allatella
molest as to color certainly at ~~same~~
ra-mentura fern-maradt östern em-
blodhes.

[illegible]

Myzomys borboroid meg eddy
a negyedik (pencsolt) -) kóborozókat sem-
mi nem emleket nem emarad. Tündé-
raggókban találtuk Európánál
szagait és kóborozókat hangit
emlék és a mandula által meg-
kísértés - mely a kóborozókat
eltéríti. ha lange nyelők és nem
szagok csigázóval együtt barlangok
ban találhatók. ~~Talán~~ ^{talán} duvok szagát
megszagolják és ez emleket is nyoma-
kat okoznak. fémekkel és nyelők
közben barlangok egy része nem ragadnak
szag meggyel. hanem a kőre való
nyomok, talán a kőre megkötődik ki-
emlék. ~~Talán~~ ^{Talán} ilyen kóborozókat kőre
rögzítik. Kőre nem emleket meg emleket nyoma

3

M. H. 6-57-

-1-

[illegible][illegible]

2

Lex. Kölov.

At öftr er umhvirv, töttuðeða at a rannast sönnar,
meg at eldur elsi felduðalt lifoz mör, og idaz, a
unðin mar vottuð elsi, vöy, leguðað hagonuðuz
10. - töttuðir övöuðez, öv.

Harmadior colith
Siluvium palaeolith; regabi; prathind
Siluvium neolith; regabi; corolith
Siluvium neolith; regabi; prathind
regabi; prathind; corolith

patnyozatát körbe az ember számára és így ezért
kapcsolódni kívánok (közömbös) kiegészítés patient-
gal, általánosan, a nyolc körbe a földi szavak
alatt bá a patient, az utolsó és a szóval volt
és a szóval utolsó. Ezután a szóval utolsó alatt a szó
és a szóval utolsó. Ezután a szóval utolsó alatt a szó

patinogatók = a hóékekre állatalkantatók
addig tovább, patinogatók a gyermekek, nemcsak a nagy aratúknak
bár a nagy aratúknak is.

A házasságon kívül született gyermekei-
ről, a nevelésről egyáltalában nem lehet-
ek feltételezni, hogy az államnak tiszta segélyből hasznát
hozzák. Az államnak csak az egyáltalán feltételén, amely

Az ajakból kőlen magvorn. az ajakból
 és a foga pelyvénzet / e fcs t s llyl kennekben
 kesselformattat / imers: agyagból
 agyagból, vörösből
 agyagból

de az aján korbán/keserű...
Város, paritjárócs, csáragyos, fog, tél,

Kalamitauror, és az egyházak
 Kalamitauror, és az egyházak

garvarazauskams (large, dark
balsam; eyes round, thin, inner side

Apfalacska köröz egy magában nagyobb ívű ível fel, mint
a köröz íve. A köröz íve elvult öme, koroskor egyen magában

Ar. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846.

olihet 222,000 Euro panimise, a neoli, that 6400 euro

 Δ

1. tábla

